

Son Dönem Osmanlı Şehzadelerinin Din Eğitimi

Dr. Öğr. Üyesi Yakup Kaya | ORCID: 0000-0002-1838-6007 | yakup.kaya@adu.edu.tr
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03n7yzv56>

Hatice Özkan Doğuş | ORCID: 0000-0002-0330-8065 | 1453haticeozkan@gmail.com
Marmara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/02kswq67>

Öz

Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin eğitim programı, tahtın varisi olarak yetiştirilmeleri amacıyla sadece idari ve siyasi bilgi değil, aynı zamanda kapsamlı dinî eğitim ve ahlaki donanımın da sağlanmasına yönelik düzenlenmiştir. Veraset sistemi kapsamında belirlenen bu ayrıcalıklı konum, şehzadelerin hanedanın sürekliliğini temin edecek niteliklere ulaşmalarını zorunlu kılmıştır. Eğitim süreçleri, çocukluk döneminde saray ortamında başlayarak dinî disiplinlerin temel alındığı bir yapı ortaya koyar. XVI. yüzyıla kadar sancaklarda idari tecrübe kazandırılırken, aynı zamanda şehzadeler, Kur'an-ı Kerim'in doğru okunması, İlmihal, Dürri-i Yekta, Pend-i Attar ve Tarih-i İslam gibi temel dinî derslerde eğitim almışlardır. Bu dersler, dinî bilgi ve uygulamaların yanı sıra, ahlaki değerlerin de pekiştirilmesine büyük özen gösterilerek işlenmiştir. Özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren uygulamaya konulan ekberiyet ve kafes sistemleri, şehzade eğitiminde dinî eğitim sürecinin sürekliliği ve titizliği açısından yeni yaklaşımların benimsenmesine neden olmuştur. Araştırma, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış altı şehzadenin din eğitimi süreçlerini irdelerek, padişahlığa hazırlık politikaları çerçevesinde dinî eğitimin ne denli sistematik ve etkili yürütüldüğünü göstermektedir. İncelenen arşiv belgeleri, şehzadelerin liderlik özelliklerinin yalnızca doğuştan gelmediğini, düzenli dinî eğitimle ve ahlaki değerlerin kazandırılması yoluyla da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, şehzadelerin bireysel ve toplumsal sorumluluk bilincinin yanı sıra devlet yönetiminde etik ve dinî temellere dayalı liderlik sergilemelerine önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Osmanlı Devleti, Şehzade Eğitimi, Şehzadegân, Dini İlimler

Atıf Bilgisi: Kaya, Yakup. Özkan Doğuş, Hatice “Son Dönem Osmanlı Şehzadelerinin Din Eğitimi”. *Marifetname* 12/1 (Haziran 2025), 373-403.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1649892>

Geliş Tarihi	03.03.2025
Kabul Tarihi	22.04.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Yakup Kaya- Hatice Özkan Doğuş)
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Religious Education of Latest Ottoman Princes

Asst. Prof. Yakup Kaya | ORCID: 0000-0002-1838-6007| yakup.kaya@adu.edu.tr
Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, Aydın,
Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03n7yzv56>

Hatice Özkan Doğuş | ORCID: 0000-0002-0330-8065| 1453haticeozkan@gmail.com
Marmara University, Faculty of Education, Department of Social Studies, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

Abstract

The educational program for Ottoman princes was designed not only to impart administrative and political knowledge, but also to provide comprehensive religious education and moral grounding, in view of preparing them as heirs to the throne. The privileged status defined by the succession system necessitated that these princes attain the qualifications required to ensure the continuity of the dynasty. Their educational process began in childhood within the palace environment, where it was structured on the foundation of religious discipline. Until the sixteenth century, they acquired administrative experience through governorships (sancak duties), while concurrently receiving instruction in core religious subjects such as the correct recitation of the Qur'an, İlmihal, Dürr-i Yekta, Pend-i Attar, and Islamic History. These courses were meticulously designed not only to enhance their religious knowledge and practical application, but also to reinforce ethical value in particular, the implementation of the ekberiyet and cage systems from the early seventeenth century introduced new approaches to maintaining the continuity and rigor of religious education in princely training. This study examines the religious education processes of six Ottoman princes from the empire's final period, demonstrating the systematic and effective implementation of educational policies aimed at preparing them for the sultanate. Archival documents indicate that the leadership qualities of these princes were not solely innate, but were also shaped through regular religious instruction and the instillation of moral value. This approach contributed significantly to the development of both individual and collective responsibility, as well as to the emergence of leadership based on ethical and religious foundations in state governance.

Keywords: Religious Education, Ottoman Empire, Prince Education, Şehzadegân, Religious Science

Citation: Kaya, Yakup. Özkan Doğuş, Hatice. "Religious Education of Latest Ottoman Princes". *Marifetname* 12/1 (June 2025), 373-403.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1649892>

Date of Submission	03.03.2025
Date of Acceptance	22.04.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Use of Artificial Intelligence	No AI-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Yakup Kaya -Hatice Özkan Doğuş)
Ethical Statement	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Toplumun gelişmişlik düzeyi, nitelikli eğitimle donatılmış insan gücünün varlığıyla ölçülür. Geleceğin devlet yöneticileri söz konusu olduğunda, eğitim süreci daha da önem kazanır. Geçmişte de lider potansiyeline sahip çocukların eğitimi büyük önem taşımış ve bu konuda kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren şehzadelerin eğitimine özel önem vererek, onların gelecekte padişahlığa layık olmalarını sağlamak amacıyla titiz uygulamalar geliştirmiştir. Padişahların şehzadelik dönemlerinde aldıkları nitelikli eğitim, bu yaklaşımın en somut göstergelerindendir. Şehzade eğitimi, dönemsel ihtiyaçlara göre farklı yöntemlerle yeniden yapılandırılmıştır. Çocukluk döneminde sarayda başlayan eğitim, XVI. yüzyıla kadar sancak yönetimiyle desteklenmiş; XVII. yüzyılın başlarından itibaren ise ekberiyet sistemi ve kafes uygulamasıyla köklü değişikliklere uğramıştır. Bu durum, devletin en üst kademelerinde görev alacak bireylerin, yönetimi devralmadan önce edindikleri bilgi, beceri ve deneyimlerin önemini ortaya koyar. Genel olarak Osmanlı'nın şehzade eğitimine yönelik yaklaşımını üç ana dönem altında değerlendirmek, eğitim politikalarının zamanla nasıl evrildiğini göstermektedir.

1. Şehzade Eğitiminde Dönemler

Şehzade eğitimini üç ayrı evrede ele almak, Osmanlı'nın hem iç hem dış koşullardaki değişimlere nasıl tepki verdiğini ortaya koyar. İlk dönemde sancak görevleri aracılığıyla pratik yönetsel tecrübe ön plandayken, ikinci dönemde saray içi Enderun eğitimiyle merkezi bürokrasinin ideolojik ve protokol boyutları kavratılmıştır. Üçüncü dönemde ise Tanzimat'ın getirdiği modernleşme rüzgârı, Batılı bilimsel ve idari yöntemlerin prens müfredatına dâhil edilmesiyle şehzade yetiştirme anlayışını köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu üç evre, padişah adaylarının bilgi, beceri ve deneyim kazanma süreçlerindeki farklılaşmayı anlamak için kılavuz niteliğindedir.

1.1. Kuruluştan Kafes Usulü Dönemine Kadar Şehzade Eğitimi

Kuruluşun ilk dönemlerinde, şehzadeler askeri eğitim açısından doğrudan sultan babalarının yanında görev yapan ordu komutanları ve akıncı beylerinin tecrübelerinden faydalananarak savaş becerilerini geliştirmiştir. Bu süreçte, ok, yay, süngü ve kılıç kullanma gibi temel silah tekniklerini öğrenen şehzadeler, aynı zamanda cesaret, çeviklik ve stratejik düşünme gibi özellikler kazandırılarak gerçek bir savaşçı niteliklerine bürünmüşlerdir. Ancak sadece askeri ve spor eğitimine odaklanılmamış, dini eğitim de eşit derecede

önemsenmiştir.¹ Osmanlı'nın kuruluş döneminde, şehzadelerin dini konularda da yetiştirilmesi gerektiği anlayışı hâkim olmuş, bu doğrultuda dini vecibelere uyum ve bu alanda ilerleme kaydetme yönünde öğretici uygulamalara yer verilmiştir. Örneğin Osman Gazi'nin oğlu Orhan'a verdiği öğüt, şehzadelere dini değerlere önem vererek bu doğrultuda yaşamanın ve hükmetmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca Orhan Gazi hastalandığı dönemlerde şehzadesi Murat'ın yanında bulunarak, ona dini sorumluluklarını yerine getirmesi konusunda rehberlik etmesi, dini eğitimin ne kadar temel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.² Bu uygulamalar, Osmanlı Devleti'nde hem askeri hem de dini eğitim anlayışının şehzadelerin karakter ve liderlik vasıflarını oluşturmadaki rolünü net bir şekilde göstermektedir. Bu doğrultuda, şehzadelerin dini eğitimlerini en iyi şekilde almalarını sağlamak amacıyla özel hocalar görevlendirilmiştir.³ Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin eğitimine özel bir özen gösterildiği ve sarayda sistematik, planlı bir eğitim sürecinden geçtikleri anlaşılmaktadır. Ne var ki, kuruluş yıllarındaki belge eksikliği nedeniyle, saray içindeki eğitim uygulamalarına dair ayrıntılı bilgi sınırlıdır. Bu konuda İlber Ortaylı, mevcut kayıtların daha çok II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet dönemine ait olduğunu ifade etmektedir. Böylece erken dönem uygulamaları hakkında kesin bilgiler elde etmek zorlaşsa da şehzadelere yönelik eğitim politikalarının titizlikle uygulandığı genel kabul görmektedir.⁴

Osmanlı saraylarında, münevver, yetenekli ve sanatçı niteliklere sahip şehzadelerin yetiştirilmesi için atılan ilk sistemli eğitim adımları, Fatih Sultan Mehmet'in babası Sultan II. Murat dönemine dayanmaktadır. Bu dönemde şehzadeler özel olarak seçilen hocaların rehberliğinde, özenle hazırlanmış bir eğitim programından geçirilmiş; böylece geleceğin liderlerine yönelik temel bilgi ve kültür altyapısı oluşturulmuştur. Örneğin Fatih Sultan Mehmet'in şehzadeligi döneminde babasının devrinde öne çıkan âlimlerden Molla Gürani'den ilk okumayı öğrenmesi, eğitimin ne denli önemli olduğunun ve

¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, C.1. ed. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, 103-104; Cevdet Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 31-54; İlhami Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", *Türk Maarif Ansiklopedisi C.6*, Türkiye Maarif Vakfı-Türkiye Bilimler Akademisi (2024), 23-24.

² Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi, Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, İstanbul: Koç

Kitaplığı, 2003, 87-88; Fatma Kaytaç, "Erken Dönem Osmanlı Tarih Metinlerine Göre Osman Gazi'nin Orhan Gazi'ye

Nasihatleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7, (2016), 147-163.

³ Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 23.

⁴ İlber Ortaylı, *Türklerin Altın Çağı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2017, 148.

organize bir şekilde yürütüldüğünün açık göstergesidir. Molla Gürani'nin Mısır'dan İstanbul'a gelerek II. Murat tarafından Manisa'da özel hocası olarak atanması, Osmanlı şehzade eğitim sisteminin planlı yapısını ve özenle uygulanan yöntemlerini ortaya koymaktadır.⁵ Tanzimat Dönemi'ne kadar şehzadelerin eğitim süreci, Topkapı Sarayı'nda yer alan Darüssaade Dairesi'nde düzenlenmiş; bu sistem, şehzadelerin disiplinli ve planlı eğitim programı kapsamında bilgi, kültür ve liderlik vasıflarını geliştirmelerine olanak tanımıştır.⁶

Yükselme döneminde, şehzadelerin eğitim programı oldukça geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu süreçte şehzadeler, matematik, astronomi, felsefe, belagat, sarf, nahiv, Türkçe okuma-yazma, Arapça, Farsça ve İslami ilimler gibi dersler alarak kültürel ve entelektüel bir temel oluşturmuşlardır.⁷ Bunun yanında, askeri disiplin ve savaş taktiklerine yönelik özel eğitimler de verilmiş; askerlik ve kumandanlık becerileri geliştirilmiştir. Ayrıca hukuk ve yönetim usulleri gibi derslerle de devlet yönetiminde nasıl hareket edecekleri konusunda pratik bilgiler kazandırılmıştır. Bu bütüncül eğitim yaklaşımı, şehzadelerin yalnızca teorik bilgiyle donatılmaması, aynı zamanda pratik askeri ve idari yetkinlikler kazanarak gelecekte devlet yönetimine hazır hale gelmeleri amacıyla tasarlanmıştır.⁸ Osmanlı'da şehzadelerin saray eğitimini tamamlamalarının ardından erken yaşlarda bölge veya eyalet yönetimi gibi idari görevlerle tanışmaları, devlet yönetiminin sürekliliğini sağlamak adına stratejik bir uygulamaydı. Bu süreçte padişahın titizlikle seçtiği ve devlet işlerinde deneyim sahibi, ahlaki değerlere önem veren “lala”lar, şehzadelerin eksiksiz bir şekilde yetişmesini temin etmek için kritik roller üstlenmiştir.⁹ Bu görev sahipleri, şehzadelerin eğitim süreçlerini yakından izleyerek, onlara siyasi bilgi ve deneyim kazandırma işlevi görmüş; aynı zamanda divan başkanlığı, seferlerde serdarlık, düzenli rapor sunma ve gerektiğinde mali işler gibi sorumluluklar aracılığıyla devlet yönetimine hazır hale gelmelerini sağlamışlardır. Bu

⁵ Fahri Kayadibi, “Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 8 (2003), 3-4.

⁶ Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, İstanbul: Kardelen Kitabevi, 1998, 9.

⁷ Yurdakul, “Şehzade Eğitimi”, 23; Cahit Baltacı, *15.-16. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası: İstanbul, 1976, 1, 28; Ülker Öktem, “Osmanlı Medreselerinde Felsefe”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15 (2004), 279

⁸ Haldun Eroğlu, “Şehzade”, *DİA XXXVIII* (2010), 480.

⁹ Yurdakul, “Şehzade Eğitimi”, 23; Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, 27; Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 82-84.

uygulama, Osmanlı'nın lider yetiştirme politikasının ne denli bütüncül ve planlı bir yaklaşım içerdiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarında ve yükselme döneminde, şehzadelerin aldığı derslere ilişkin doğrudan arşiv belgeleri bulunmamakla birlikte, mevcut eserler ve diğer belgeler sayesinde bu dönemlerde hangi derslerin verildiğine dair fikir sahibi olunabilmektedir. Bu bağlamda, şehzadelerin eğitim programı genel olarak spor ve savaş eğitimine, sanat ve estetik konularına, dil ve edebiyat çalışmalarına, tarih ve coğrafya bilgilerinin aktarılmasına ve dini ilimler eğitimine yönelik derslerden oluşmaktaydı. Bu kapsamlı eğitim yaklaşımı, sadece teorik bilgi vermekle kalmamış, aynı zamanda pratik uygulamalarla şehzadelerin liderlik vasıflarını geliştirmesine olanak sağlamıştır. Sonuç itibarıyla bu eğitim metodu, Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim gibi dünya çapında tanınan hükümdarları yetiştirmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹¹

1.2. Kafesten II. Meşrutiyete Kadar Şehzade Eğitimi

1617'de I. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla birlikte, şehzadelerin gönderildikleri sancaklarda birbirlerine ya da tahtta bulunan babalarına karşı oluşturabilecekleri tehditleri önlemek amacıyla kafes usulü devreye alınmıştır.¹² Kafes usulü ise tahta aday olan şehzadelerin hareket özgürlüğünün kısıtlandığı ve saray muhafızları tarafından korunduğu harem bölümü Şimşirlik, diğer adıyla Şehzadegan Dairesi'dir.¹³ Bu uygulama, hanedanın en yaşlı erkek üyesinin tahta geçmesini esas alan *ekberiyet* sisteminin¹⁴ benimsenmesinin de yolunu açmıştır; her iki sistemin temel amacı, hükümdarın mutlak otoritesini korumaktır.¹⁵ Ancak

¹⁰ Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, 37.

¹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Kronik Kitapçılık, 2019, 395, 406-407; Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim", 3; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 114; Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 31-37.

¹² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 66; Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 24.

¹³ Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı", 113-116; Kurtaran, Uğur, "Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumuna

Yeni Bir Bakış: Şehzadelerin Doğumu, Yetiştirilmesi Ve Tahta Çıkış Süreçleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Electronic*

Turkish Studies 9.4, (2014), 759-775.

¹⁴ Ekberiyet sistemi, hanedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmesini öngörür. Bu yöntem, 17. yüzyılın sonlarından itibaren anayasal bir gelenek haline gelmiş ve Kanun-ı Esasî'de yerini almıştır, Abdullah Demir, "Osmanlı Hukukunda Devletin Yapısı", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 3.1 (2016), 1-19.

¹⁵ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında: Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, 67.

17. yüzyılın başlarına denk gelen bu sistem, şehzadelerin eğitim süreçlerini de derinden etkilemiştir. Kafes uygulaması nedeniyle, devletin geleceği açısından hayati öneme sahip olan şehzade eğitimi, yeterince rekabetçi ve kapsamlı bir ortam sunamamış, bu durum eğitim kalitesinde ciddi düşüşlere yol açmıştır. Ayrıca, hanedan içinde sadece en yaşlı üyenin tahta çıkabilmesi, genç şehzadelerin eğitim ve tecrübe kazanımını sınırlamış, bu kısıtlamalar devletin idari, askeri, toplumsal ve ekonomik kurumlarında bozulmalara neden olmuştur. Bu dönemde uygulanan yöntemler, hem şehzadelerin bireysel gelişimine hem de devlet yönetimine hazırlık açısından istenmeyen sonuçlar doğurmuştur.¹⁶

17. yüzyılın başlarında şehzade eğitiminde yaşanan bozulmalar, devletin genel eğitim kurumlarının da işleyişinde ciddi aksaklıklara yol açmıştır. Bu dönemde medreselerin temelinde yer alan eğitim sisteminde, müderris çocuklarının erken yaşlarda kadrolara alınması, rüşvet ve adam kayırma gibi usulsüz uygulamalar, vakıf sistemindeki bozulmalar ile birlikte öğretim programlarının ve yöntemlerinin yetersizliği önemli sorunlar olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, mezunların iş bulamamasına ve öğretim kadrolarının usulsüz atamalarla değiştirilmesine neden olmuştur.¹⁷ 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Avrupa’da yaşanan gelişmeler, Osmanlı şehzade eğitimindeki eksiklikleri gözler önüne sermiş ve devlet genelindeki eğitim sisteminde reform ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu gelişmeler doğrultusunda, şehzadelerin toplum yaşamına daha aktif katılabilmelerine olanak sağlanmış ve onlara daha fazla özgürlük tanınmaya başlanmıştır. Özellikle Padişah II. Mahmut, şehzadelerin hapis hayatı yaşamalarını engelleyerek, onların iyi bir eğitimden geçmeleri gerektiğini savunmuş; yabancı dil eğitimlerine büyük önem vererek modern dünyanın gereksinimlerini takip etmelerini amaçlamıştır. II. Mahmut, kendi padişahlığı döneminde şehzadelerini yurt gezilerine çıkararak, kafes uygulamalarını bir nebze gevşetmiş ve böylece onların uluslararası arenada rekabet edebilecek niteliklere ulaşmasını sağlamıştır. Ayrıca diğer hükümdarlar gibi II. Mahmut da şehzadelerin eğitiminde İslami ilimlere dayalı temel öğretimi ön planda tutmuş; Kur’an okumaya başladıkları zaman geniş katılımlı merasimler düzenleyerek, önemli dini şahsiyetleri davet etmiştir. Böylece 1834

¹⁶ Kırpık, *Osmanlı’da Şehzade Eğitimi*, 54-69; Salih Başkutlu, “Kafesten Temsiliyete Osmanlı Devleti’nde Velihtlık Kurumu”, *Tarih Kritik Dergisi* 6/2 (2020), 162-172.

¹⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi MÖ 1000-MS 2021*, Ankara: Pegem AYayıncılık, 2021, 81-83.

tarihli bir belge örneğinde görüldüğü gibi Şehzade Abdülaziz Efendi'nin Kur'an okuma törenine birçok saygın isim katılmıştır.¹⁸

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında, geleneksel kafes uygulamasının aksine şehzadelerin daha özgür ve yenilikçi bir eğitim sistemiyle yetiştirilmesine öncelik vermiştir.¹⁹ Bu kapsamda, şehzadelerin payitaht hayatına daha aktif katılmaları ve saray dışında yaşamlarını sürdürebilmeleri için neredeyse sınırsız bir özgürlük tanınmıştır. Abdülaziz, Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde, oğlu Yusuf İzzettin ve yeğenleri olan veliaht şehzadeleri de yanına alarak,²⁰ batı medeniyetini yakından tanımları ve yabancı dil yetkinliklerini geliştirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Hatta dönüşünde, “Frenkçeyi bilmemek yarı dilsiz olmak demek” sözleriyle, Fransızca'yı iyi öğrenmenin önemine dikkat çekmiştir.²¹ II. Mahmut döneminde başlayan ve Abdülmecit ile devam eden şehzade eğitim reformları, Abdülaziz döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde şehzadelerin yalnızca saray içindeki geleneksel eğitim yöntemleri yetersiz bulunmuş, padişahlar daha çağdaş ve nitelikli bir eğitim anlayışını benimsemişlerdir. Artık kafes hayatı terk edilmiş, şehzadelerin yurt içindeki eğitimlerinin ötesine geçilerek, batı medeniyetinin getirdiği yenilikler tanıtılmıştır. Abdülaziz, şehzadelerin yabancı dil becerilerini geliştirmeleri ve uluslararası arenada rekabet edebilecek niteliklere ulaşmaları gerektiğini savunmuş; Avrupa'da veliaht prenslerin aldığı eğitim örnek alınarak, şehzadelerin de benzer nitelikte ve çağın gereksinimlerine uygun bir eğitim almaları hedeflenmiştir. Sultan Abdülaziz, Avrupalı prenslerin aldığı eğitimi görüp şehzadelerin eksik kaldığını fark etmiş ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Böylece, şehzadeler artık yalnızca potansiyel bir tehdit unsuru olarak değil, geleceğin güçlü hükümdarları olarak yetiştirilmiş, dünya siyasetini ve ülkenin meselelerini yakından kavrayabilecek donanımlı bireyler haline getirilmiştir. Bu reformlar sonucunda, 19. yüzyıl boyunca kafes

¹⁸ Kemal Beydilli, “Mahmud II”, (*DİA*) C. XXVII (2003), 355; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 4; Abdulkadir Özcan, *II. Mahmud'un Memleket Gezileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 1991, 369; BOA, Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun [HAT.]*, 487/23880; Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 69-76, 87-89.

¹⁹ Anthony Dolphin Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, çev. Şefaettin Severcan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, 71.

²⁰ Ali Akyıldız, *Yusuf İzzettin İktidar İhtihar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022, 55-69; Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 96-103; Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, İstanbul: Posta Kutusu Yayınları, 1977, 26; Mustafa Murat Yurtbilir, “19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış”, *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2024), 129-160.

²¹ Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, 43.

uygulaması son bulmuş ve şehzade eğitimi, modern eğitim prensipleriyle uyumlu hale getirilmiştir.²²

Sultan II. Abdülhamit döneminde devletin genel eğitim sistemi köklü reformlardan geçirildi. Bu süreçte yeni okulların kurulması, eğitim giderlerinin vergi yoluyla finanse edilmesi, öğretmen yetiştirme ve atama sistemlerinin düzenlenmesi, merkez ve taşra teşkilatlarının oluşturulması gibi adımlar atılarak modern eğitimin temelleri atılmıştır. Abdülhamit, eğitimdeki bu yenilikleri diğer tüm gelişmelerin ön koşulu olarak görmekte ve bu alanda büyük çabalar ortaya koymuştur.²³ Bu reformların etkisi, doğal olarak şehzadelerin eğitime de yansımıştır. Ancak II. Mahmut döneminde başlatılan yenilikler ve II. Abdülhamit'in daha ileriye taşıdığı reformlar, Osmanlı Devleti'nin teorik ve pratik eğitimde ulaştığı en parlak dönemin seviyesine tekrar ulaşmasını sağlamıştır. Sultan II. Abdülhamit, kendi şehzadeligi döneminde önde gelen hocalardan Türkçe, Farsça, Arapça, İslami ilimler, Osmanlı tarihi, Fransızca ve musiki gibi dersler olarak eğitime önem vermiştir.²⁴ Ayrıca, şehzadelik yıllarında Dolmabahçe Sarayı'nda kapalı bir hayat yerine aktif bir yaşamı tercih eden Abdülhamit, kendi şehzadelerinin de donanımlı bireyler olarak yetişmesini istemiş ve ders verecek hocaları bizzat seçmiştir.²⁵ Bu dönemde şehzadelerin derslerine giren öğretmenler, performanslarına göre rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmiştir.²⁶ Örneğin, 1888 tarihli bir belgede Arabî ders hocalarına dördüncü dereceden Nişan-ı Âli Osmanî verilmesi, 1882 tarihli bir diğer belgede ise Yazı Hocası Şevki Efendi'ye üçüncü rütbeden Nişan-ı Mecidî takdim edilmesi,²⁷ öğretim kadrosunun kalitesinin artırılmasına yönelik çabaların somut örnekleri olarak değerlendirilebilir.²⁸

Şehzâdegân Mektebi, 17. Yüzyılda Topkapı Sarayı'nda "Dârüssaâde Ağası Dairesi"nde kurulan ve II. Meşrutiyet'e dek varlığını sürdüren bu seçkin saray mektebi, şehzadeler, hanım sultanlar ile bendegân (erkek) ve zadegân (kız)

²² Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 76-80; Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, 71.

²³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, XIV; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 179; Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 103-104.

²⁴ Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 89-90; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA C. I* (1988), 217.

²⁵ Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 24.

²⁶ Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 141-143; Tahsin Paşa, *Abdülhamit - Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2021, 49.

²⁷ BOA, Osmanlı Arşivi, *İrade Dâhiliye [İ.DH.]*, 1148/89544.

²⁸ BOA, İ.DH., 887-70634; Başka belge takdimi için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK.]*, 39/81.

ricali çocuklarının eğitimi için inşa edilmişti.²⁹ Sultan II. Abdülhamit, Şehzadeğân Mektebi'nde eğitim gören şehzadelerin ve sultanların akademik durumunu yakından izleyerek, öğretmenlerine düzenli raporlar hazırlatmasını talep etmiştir. Bu kapsamda, hocalarına gönderdiği tezkireler aracılığıyla şehzadelerin eğitim seviyelerini ve gelişim durumlarını detaylı bir şekilde tespit ettirmiştir.³⁰ Örneğin 1 Haziran 1880 tarihinde hazırlanan bir tezkire, şehzadeler, kerimeler ve bendegânın çocuklarının tahsil derecelerinin belirlenmesi amacıyla imtihan yapılmasını öngörmüştür. Bu uygulama, eğitim kalitesinin sürekli kontrol edilmesi ve gerekli önlemlerin alınması yönünde Abdülhamit'in gösterdiği titiz yaklaşıma işaret etmektedir.³¹

1.3. II. Meşrutiyet ve Sonrası Şehzade Eğitimi

31 Mart olayının ardından Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilip yerine Sultan Mehmet Reşat'ın getirilmesiyle siyasi ve askeri olumsuzlukların etkisi altında eğitim alanında da önemli değişimler yaşanmıştır.³² II. Abdülhamit döneminde, şehzadeğân Mektebi'nin kapatılması ve hanedan eğitimine ilişkin yeni bir kanunun getirilmesiyle, şehzadeler artık saray içinde özel olarak verilen eğitim yerine, devlet okullarında eğitim almaya başlamışlardır.³³ Bu durum, şehzadelerin toplumla daha fazla birlikteliği anlamına gelmekle beraber eğitimlerinin yetersiz kalmasına ve sonuç olarak hanedanı temsil eden şehzadelerin itibarının zedelenmesine yol açmıştır. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'nin de belirttiği üzere bu dönemde şehzadelerin eğitiminde yaşanan eksiklikler, onların halk arasında yeterince prestij kazanamamalarına neden olmuştur.³⁴ Bu eleştiriler üzerine Sultan Reşat'ın emriyle, şehzadelerin yeniden özel eğitim almaları ve eğitimlerinin Avrupa standartlarına uygun hale getirilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır.³⁵ Bu süreçte özel öğretmenlerin atanması önemli bir rol oynamış; örneğin, V. Mehmet Reşat döneminde Safiye Hanım (Ünüvar) görevlendirilmiş ve Şehzade Ziyaettin Efendi'nin çocuklarına ders vermeye başlamıştır. Yapılan görüşmeler, dini eğitimin özellikle öncelikli olması gerektiğini ve diğer derslere geçmeden önce Kur'an-ı Kerim'in doğru

²⁹ Fırat Küskü, "Şehzadeğân Mektebi" *Türk Maarif Ansiklopedisi C.6*, Türkiye Maarif Vakfı-Türkiye Bilimler Akademisi (2024), 25-27.

³⁰ Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 24-25.

³¹ Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 144-157; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]*, 72/131.

³² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi MÖ 1000-MS 2021*, 229.

³³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977, 1079.

³⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, 125.

³⁵ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, 36.

hatmedilmesinin şart olduğunu ortaya koymaktadır.³⁶ Osmanlı'nın klasik döneminde de şehzade eğitiminin temel amacı, öncelikle Kur'an-ı Kerim'in doğru okunmasını sağlamak olmuş, sonrasında tarih, coğrafya, matematik gibi diğer derslere yer verilmiştir.³⁷ Bu uygulama, Meşrutiyet sonrası dönemde de devam etmiş; ancak, genel olarak dönemin getirdiği zorluklar ve yapılan reformlar, şehzadelerin eğitim standartlarını yeniden yükseltmek için daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Şehzadeler, ilk eğitimlerini özel hocalardan aldıktan sonra, eğitim hayatlarına Mekteb-i Sultaniler ve Harbiye Mektebi gibi devlet okullarında devam etmişlerdir. Örneğin, 18 Şubat 1914 tarihli bir belge, Cemalettin Efendi, Abdürrahim Efendi, Abdülhalim Efendi, Fuat Efendi, Seyfettin Efendi, Abdülaziz Efendi, Mahmut Şevket Efendi, Tevhit Efendi, Ali Vasıb Efendi, Şerafettin Efendi ve Abdülkerim Efendi gibi şehzadelerin Mekteb-i Harbiye'ye devam etmelerinin sağlanmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, başlangıçta özel hocaların verdiği eğitimin, daha sonra devletin resmi eğitim kurumlarıyla desteklenerek modern eğitim standartlarına uyum sağlama çabasını yansıtmaktadır. Böylece, şehzadelerin hem askeri hem de idari konularda donanımlı hale gelmeleri hedeflenmiş, gelecekte devlet yönetiminde etkin rol oynayacak liderler olarak yetiştirilmeleri amaçlanmıştır.³⁸

1913 yılında atılan en önemli adımlardan biri, 17 Kasım 1913 tarihli "*Hânedân-ı Saltanat Azasının Hal ve Mevkileri ile Vezâifini Tayin Eden Nizamname*"³⁹ ile şehzadelerin eğitime yönelik düzenlemesidir. Bu düzenleme, Osmanlı yönetim sisteminin şehzadelere yönelik eğitim politikalarını ne denli sistematik ve bütüncül bir yaklaşımla ele aldığını göstermektedir. Nizamnamenin altıncı faslındaki 28. ile 38. maddeler, şehzadelerin yaşamlarının farklı eğitim evrelerine dair ayrıntılı bir program ortaya koyar. Örneğin yedi yaşına ulaşan şehzadelerin ibtidâî eğitimine başlaması, erken yaşta disiplin ve temel bilgi kazanımının önemini vurgular. Bu ilk eğitim süreci, daha sonra idâdî mektebinde devam eden, dini ve ahlaki ilkelerin yanı sıra ulum ve fûnuna giriş derslerinin verileceği kapsamlı bir müfredatla desteklenir. Burada Türkçe, Arapça ve bir yabancı dilin yüksek derecede öğretilmesi, çok dilliliğin ve kültürel çeşitliliğin eğitimde ne kadar ön planda tutulduğunu ortaya koyar. Ayrıca bu eğitim modelinde bireysel başarının somut ödülleriyle pekiştirilmesi

³⁶ Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, 12-17.

³⁷ Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 23.

³⁸ BOA, Osmanlı Arşivi, *İrade Dosya Usulü [İ.DUİT.]*, 4/86.

³⁹ BOA, İ.DUİT. 2/51.

dikkat çekicidir. İdâdî eğitim aşamasını başarıyla tamamlayan şehzadeler, hazîne-yi hâssa tarafından tahsis edilen özel dairelerde eğitimlerine devam eder. Yatılı eğitim sistemi, şehzadelerin hem teorik bilgilerini hem de pratik deneyimlerini geliştirebilecekleri bir ortam sağlamayı amaçlamaktadır. Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Bahriye'de verilen eğitim sonrasında, şehzadelerin askeri ve idari konularda yetkinlik kazanmaları için fiili görevler ve ileri düzey dersler yer almaktadır. Bu bütünsel yaklaşım, yalnızca askeri disiplinin değil, aynı zamanda ülkenin hukukî, siyasi, iktisadî ve idari düzenlemelerine dair geniş kapsamlı bilgi ve becerilerin de kazandırılmasına yönelik stratejik bir çabanın göstergesidir.⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı döneminde birçok şehzade Mekteb-i Harbiye'de askeri eğitim almaya başlamış; bu süreçte on dört şehzade öne çıkmıştır. Örneğin, Ali Vasıb Efendi, Abdülaziz Efendi, Abit Efendi gibi isimlerin yanı sıra, Sultan Abdülhamit'in torunlarından Abdülkerim Efendi ve Sultan Reşat'ın büyük oğlu Mehmet Ziyaettin Efendi'nin mahdumu olarak bilinen Mehmet Nazım Efendi de bu eğitimden faydalanmıştır.⁴¹ II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Sultan II. Abdülhamit, şehzadelerin askeri okullarda eğitimlerine devam etmeleri hususunda aktif girişimlerde bulunmuş; hatta kendi çocuklarının da bu okullarda eğitim alması için emirler vermiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin askeri eğitimi modernleştirme çabalarını ve şehzadelerin devlet yönetimine daha donanımlı bir şekilde hazırlanmasını amaçlayan politikalarını yansıtmaktadır.⁴²

1919'da İstanbul'un işgaliyle Harbiye Mektebi yabancı devletlerin kontrolüne geçti ve sonuç olarak kapandı. Bu dönemde şehzadelerin eğitime devam edebilmeleri için kendilerine tahsis edilen Şehzade Mektebi devreye alındı. İki yıl boyunca bu okulda eğitim gören şehzadeler, Harbiye Mektebi'nden gelen hocalar tarafından ders almaya devam etti. Ali Vasıb Efendi, Abdülaziz, Abit, Abdülkerim, Orhan ve Nazım Efendi gibi şehzadelerin yanı sıra, Abdülaziz Efendi'nin iki kardeşi Mahmut Şevket ve Ahmet Tevhit Efendi de bu eğitim sürecine katıldı. Savaşın getirdiği zorlu koşullara rağmen hocaların maaşlarını alamamasına rağmen şehzadelere olan bağlılıkları sayesinde eğitim devam ettirilmeye çalışıldı, fakat imkânsızlıklar nedeniyle okul sonunda kapandı.⁴³ 1920'den sonra Ali Vasıb Efendi, eğitimine Mekteb-i Sultani'de devam etti. Bu

⁴⁰ Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 197-205; Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 25.

⁴¹ Ali Vasıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 98-102.

⁴² BOA, İ. DÜİT, 4/99; 5/14.

⁴³ Ali Vasıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, 117-118.

okul, eğitim kalitesi bakımından Avrupa liseleriyle aynı seviyede eğitim sunmayı hedeflemişti.⁴⁴ Mekteb-i Sultani’de, Ali Vasıb Efendi ile birlikte Mehmet Abit Efendi, Abdülkerim Efendi, Mehmet Nazım Efendi, Orhan Efendi ve Mehmet Nizamettin Efendi gibi şehzadeler, derslerini Fransızca alarak modern eğitim standartlarına uygun şekilde yetiştirildiler. 1922’de Mekteb-i Sultani’den ayrılan Ali Vasıb Efendi, bir süre evde özel hocalardan ders aldıktan sonra Zeytinburnu’ndaki Harbiye Mektebi’nde eğitimine devam etti. Ancak 1923 sonunda bu okul da kapandı.⁴⁵ Ayrıca askeri okullardan mezun olan şehzadeler gibi yurt dışında eğitim alan şehzadeler de vardı.⁴⁶ Fakat Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Avrupa’da öğrenim gören Osmanlı şehzadeleri, eğitimlerini sonlandırıp yurda dönmek zorunda kaldılar.⁴⁷

Osmanlı şehzadelerinin eğitim programında dinî ilimlere yönelik dersler öncelikli bir yer tutmuştur. Eğitim sürecinin temelinde, şehzadelerin Kur’an-ı Kerim’i doğru okuyup hatmetmeyi öğrenmeleri, ulum-ı diniye, ilm-i hal, kısas-ı enbiya gibi derslerle dini bilgi ve uygulamaların derinleştirilmesi yatmaktadır. Aynı zamanda Arapça ve Farsça dil eğitimine de büyük önem verilerek dini metinlerin aslına uygun anlaşılması hedeflenmiştir. Bu temel eğitim tamamlandıktan sonra şehzadeler daha sonraki dönemlerde Türkçe, matematik, tıbbiye, kimya, tarih, coğrafya, edebiyat, hesap, cebir ve hendese gibi derslerle kapsamlı bir müfredattan faydalanmışlardır.⁴⁸ Bunun yanı sıra, güzel sanatlar alanında da eğitim verilmeye başlanmış; resim, müzik ve dans dersleriyle şehzadelerin kültürel ve estetik duyarlılıkları geliştirilmiştir. Tanzimat Devrimi sonrası bu alanlarda yabancı hocaların görevlendirilmesiyle modern eğitim unsurları sisteme entegre edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde de uygulanan bu yenilikler kapsamında örneğin Ali Vasıb Efendi, İtalyan hocalar Seveli ve Rodelya ile ayrıca Macar piyanist Hekker’den piyano eğitimi alarak hem dinî temellerini koruyan hem de Batı tarzı sanat eğitimini alan çok yönlü bireyler olarak yetiştirilmiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı şehzade eğitim sisteminin dinî ilimler etrafında sağlam bir temel oluşturduğunu ve sonrasında diğer disiplinlerle desteklenerek geniş bir eğitim perspektifi sunulduğunu göstermektedir.⁴⁹

II. Meşrutiyet dönemi, şehzade eğitiminde dinî ilimlerin rolünün yeniden

⁴⁴ Fatih Demirel, “II. Meşrutiyet’ten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretimler: Sultâniler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (2012), 342.

⁴⁵ Ali Vasıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, 130-138.

⁴⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1079.

⁴⁷ Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006, 260.

⁴⁸ Ali Vasıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, 56-59; Yurdakul, “Şehzade Eğitimi”, 24-25.

⁴⁹ Ali Vasıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, 123.

vurgulanmaya çalışıldığı bir reform süreci olarak değerlendirilebilir. 1908-1923 yılları arasında savaş ve siyasi çalkantılar arasında devlet, şehzadelerin eğitimini belirli bir program çerçevesinde yürütme amacıyla çeşitli kararnameleler çıkarmıştır. Özellikle Şehzadeğân Mektebi'nin kapatılması, şehzadelerin devlet okullarında eğitim almaya başlaması sürecinde, dinî eğitimde yaşanan eksiklikleri gün yüzüne çıkarmış, bu durum hem hanedan hem de devlet yöneticileri tarafından nitelikli eğitim ihtiyacının altını çizmek için bir temel oluşturmuştur. 7 Şubat 1922'de kabul edilen *Hanedân-ı Saltanat Kararnamesi*, şehzade eğitim sistemini ilköğretimden yükseköğretime kadar ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş; dinî ilimlerin, özellikle Kur'an-ı Kerim'in doğru hatmedilmesi ve temel İslami derslerin nasıl işleneceği konusunda da açık hükümler getirmiştir. Bu kararnamede şehzadelerin eğitim öğretim faaliyetlerinin merkezi denetimi, Encümen-i Âlî aracılığıyla sağlanması öngörülmüştür. Ancak dinî eğitimin uygulanmasında mevcut sosyal ve siyasi koşulların yarattığı zorluklar, istenilen reformların tam anlamıyla hayata geçmesini engellemiştir.⁵⁰ Özellikle Kur'an-ı Kerim ve diğer dini ilimlerin öğretilmesinde disiplinli ve planlı bir eğitim yaklaşımının benimsenmesi hedeflenmiş, ancak uygulamadaki eksiklikler nedeniyle şehzadelerin dini bilgi ve pratik donanım düzeyi beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Bu durum, hem şehzade eğitiminde hem de genel devlet eğitim sisteminde dinî eğitim unsurlarının güçlendirilmesi ihtiyacını ortaya koymuş; reform çabaları, modern eğitim standartları ile uyum sağlama yönünde önemli adımlar atılsa da tam anlamıyla başarılı olamamıştır.

2. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Sınırlılığı

Araştırmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış olan altı şehzadenin – Şehzade Abdülmecit Efendi (1868-1944), Şehzade Mehmet Selim Efendi (1870-1937), Şehzade Abdülkadir Efendi (1878-1944), Şehzade İbrahim Tevfik Efendi (1874-1931), Şehzade Ahmet Efendi (1878-1944) ve Şehzade Mehmet Burhanettin Efendi (1885-1949) – eğitim süreçlerinde aldıkları din eğitimi, döneme ait resmi belgelerden hareketle bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmektir. Bu araştırma, şehzade eğitim sistemindeki mevcut uygulamaları ve devlet yönetimine hâkim olan değerler skalasını göstermek açısından önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda aşağıdaki alt sorulara da cevap aranmıştır:

⁵⁰ Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, 197-205; Yurdakul, "Şehzade Eğitimi", 25; BOA, Osmanlı Arşivi, *Ali Fuad Türkgeldi Evrakı [HSD.AFT.]*, 6/113.

1. Padişahlar şehzadelerin genel eğitiminde din eğitimine yer vermişler midir?
2. Din eğitiminde hangi dersler yer almaktadır? Ve içerik olarak ağırlık hangi ders türlerine verilmektedir?
3. Şehzadelerin din eğitiminde hangi derse özel bir önem verilmektedir?
4. Şehzadelerin din eğitimine ilgileri ve diğer derslere kıyasla bu derslerde ki başarıları nasıldı?
5. Şehzade din eğitimin de hoca seçimi ve hocaların dersleri değerlendirmede tavırları nasıldı?
6. Şehzadelerin din eğitiminde dönemsel farklılıklar var mıdır? Varsa nasıldır?

Bu çalışma, Osmanlı sarayındaki son dönemdeki şehzade din eğitimini incelerken, eski dönemlere ait sınav kayıtlarının sınırlı erişilebilirliği ve II. Mahmud dönemindeki eğitimdeki müfredat ve yöntem değişiklikleri nedeniyle kapsamını daraltmak zorunda kalmıştır. Ayrıca dönemin "kafes usulü" ve II. Meşrutiyet reformlarının etkileri de bu sınırlamayı pekiştirmiştir. Şehzadegân Mektebi ile halk okulları ve medreseler arasındaki müfredat farklılıkları ise çalışmanın yalnızca şehzade din eğitimine odaklanmasına ve genel din eğitimi uygulamalarını dışarıda bırakmasına neden olmuştur.

3. Yöntem

Bu araştırma, nitel bir araştırma olup geçmişteki olay ve olguların tanımlanması ve bunun güncel yansımalarının incelendiği doküman analizi kullanılarak yürütülmüştür. Tarihsel araştırmalar bir boyutuyla tasvir edici, betimleyici, diğer boyutuyla da neden-sonuç ilişkisinin ortaya çıkarılmasını amaçlayan tanımlayıcı ve açıklayıcı işlev görürler.⁵¹ Bu doğrultuda, tarihsel yöntem çerçevesinde, verilerin toplanıp incelenmesi amacıyla tarama, sınıflandırma, analiz, eleştiri ve sentez süreçlerine uygun bir doküman inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Sosyal olguların tarihsel materyallerde bıraktığı izler, olay veya olgularla ilgili bilgi içeren yazılı belgelerin analiziyle değerlendirilebilir.⁵² Bu materyaller, belirli bir amaca yönelik olarak kaynakların bulunması, okunması, notlar alınması ve değerlendirilmesi aşamalarından geçer.⁵³ Bu süreçte, araştırmaya konu olan birey veya nesne, kendi koşulları

⁵¹ Durmuş Ekiz, *Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metodlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri*, İstanbul: Anı Yayıncılık, 2003, 19-20

⁵² Ali Yıldırım - Hasan Simsek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2021, 187.

⁵³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, İstanbul: Nobel

içinde ve olduğu gibi betimlenmeye çalışılır; değişkenler üzerinde herhangi bir müdahalede bulunulmaz ya da etkile(n)me çabası gösterilmez.⁵⁴

4. Bulgular

Çalışmanın verilerini Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış altı şehzadenin not cetvelleri oluşturmaktadır. Bunlardan biri Şehzade Abdülmecit Efendi'ye ait olan ders notları cetvelidir. Diğer beşi ise şehzadeler Mehmet Selim, Abdülkadir, İbrahim Tevfik, Ahmet ve Mehmet Burhanettin Efendilere ait ikişer kez farklı tarihlerde yapılmış ders imtihan not cetvellerine aittir. Ulaşılabilen en eski şehzade not cetveli 1 Haziran 1880 tarihli olup en yenisi ise 27 Mayıs 1893 tarihli not cetvelleridir.

4.1. Şehzade Abdülmecit Efendi (1868-1944)

Sultan Abdülaziz'in oğlu ve Osmanlı Hanedanı'nın son halifesi olan Abdülmecit Efendi,⁵⁵ 1 Haziran 1880 tarihli arşiv belgesine göre yaklaşık 12 yaşında katıldığı sınavlarda aldığı notlarla dönemin eğitim standartları ve şehzade eğitimine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Tablo 1'deki notlar, yalnızca Abdülmecit Efendi'nin akademik performansını değil, aynı zamanda o dönemdeki eğitim sisteminin şehzadelere yönelik nasıl şekillendiğini de yansıtmaktadır.

Tablo 1: Abdülmecit Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁵⁶

Devletlü Necabetlü Abdülmecit Efendi Hazretleri						
Okunan Dersler	-Kuran-ı Kerim	İlmihal	Risale-i Ahlak	Tuhfetü's-Şahane	Arabî Emsile	Hüsn-i Sülûs ve Nesih
Derslere tahsis olunan numaralar	10	10	10	10	10	10
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceler	9	7	4	7	5	8

Şehzade Abdülmecit Efendi, 1 Haziran 1880 tarihli arşiv belgesine göre, çeşitli dini derslerin yanı sıra yazı tipi dersleri de almıştır. Kuran-ı Kerim, İlmihal,

Akademik Yayıncılık, 2019, 183.

⁵⁴ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*, 77.

⁵⁵ Küçük, "Abdülhamid II", 263.

⁵⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı* [Y.PRK.SGE.], 1/55.

Risale-i Ahlak, Tuhfetü's-Şahane, Arabî Emsile ile Hatt-ı Sülüs ve Nesih derslerinden imtihan olmuştur. Bu derslerin içeriğine bakıldığında, sülüs ve nesih dışındaki tüm derslerin dini içerikli dersler olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Tuhfetü's-Şahane, Ebu'l Beka el-Kefevî'ye ait bir Türkçe ilmihaldir ve itikat, ibadet, helal-haram gibi dini konuları işlemektedir.⁵⁷

Her dersin 10 puan üzerinden değerlendirildiği cetvelde, Şehzade Abdülmecit Efendi'nin en yüksek notu Kur'an-ı Kerim dersinden almıştır, bu da onun dini bilgiye olan ilgisini ve bu alandaki başarı düzeyini göstermektedir. Diğer taraftan, Risale-i Ahlak ve Arabî Emsile derslerinden aldığı düşük notlar, onun bu derslere yönelik daha az ilgi veya belki de zorlanma yaşadığını ortaya koymaktadır. Risale-i Ahlak, etik ve ahlaki dersler içerdiğinden, kişisel değerlere ve ahlaki anlayışa ilişkin derinlemesine bir yaklaşım gerektirirken, Arabî Emsile dersinde ise Arapçanın dil bilgisi ve kurallarıyla ilgili zorluklar yaşanmış olabilir. Bu sonuçlar, Şehzade Abdülmecit Efendi'nin dini eğitimine yönelik güçlü yönlerini ve gelişmeye ihtiyaç duyduğu alanları yansıtmaktadır.

4.2. Şehzade Mehmet Selim Efendi (1870-1937)

Sultan II. Abdülhamit'in büyük oğlu olan Şehzade Abdülmecit Efendi'nin, 17 Şubat 1893 tarihinde yapılan imtihanlar sonucunda aldığı notlar, onun eğitimdeki ilerlemesini ve derslere olan ilgisini yansıtmaktadır. Tablo 2'de sunulan notlar, belirli derslerdeki başarılarını ve eksikliklerini göstermektedir.

Tablo 2: Mehmet Selim Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁵⁸

Devletli Necabetli Mehmet Selim Efendi Hazretleri								
Okunan Dersler	Mecmâ'ül Âdâb	Pend-i Attar	Sarf-ı Arabî	Hesab-ı Mükemmel	Hendese	Ahval-i Nücüm ve Felekiyat	İmla	Fransızca
Derslere tahsis olunan numaralar	45	45	45	45	44	45	45	45
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceler	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	44 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	43 A'lâ (İyi)
Bir ay zarfında gördükleri bahisler	Hacca gitmenin adabı bahsine gelmiştir	Fikra-yı sabretmek bahsine gelmiştir	Maksud kitabı hıfâm bulmuştur	Tenasüb bahsine gelmiştir	Tatbikat-ı hesabiye görülmektedir	Küre-i ârzın hareketleri ve küre seyyaredaki burçlar bahsinde	Yanlışsız yazdıkları	Tatbikathı ibare kraati, mükaleme ve esnay-i kraatte efal-i kıyasiye ve gayri kıyasiyenin tasrifleri

Her dersin 45 puan üzerinden değerlendirildiği not cetvelinin en alt kısmında ilgili ders ile alakalı hangi konuya kadar işlendiği belirtilmiştir. Toplam sekiz dersten ilk üçü görgü kuralları, ahlak kuralları ve Arapça içeriğinden dolayı

⁵⁷ Hulusi Kılıç, “Ebü'l-Bekâ el-Kefevî”, (DİA), C. X, 1994, 298.

⁵⁸ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25.

dini dersler olarak sınıflandırılabilir. Diğer dersler ise, hesap, coğrafya, yazım ve yabancı dil gibi derslerdir. Şehzade Mehmet Selim Efendi'nin aldığı notlara göre derslerinde gayet başarılı olduğu görülmektedir. En başarısız dersinin ise Fransızca olduğu görülmektedir. Ancak aldığı not itibarıyla Fransızca dersinin bile iyi derecede olduğu tespit edilmiştir. Şehzadenin üç ay sonra yapılan 17 Mayıs 1893 tarihli bir diğer imtihandan aldığı notlar Tablo 3'te verilmiştir:

Tablo 3: Mehmed Selim Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁵⁹

Devletlü Necabetlü Mehmet Selim Efendi Hazretleri								
Okunan Dersler	Mecmâ'ül Âdâb	Nahvi Arabî	Pend-i Attar	Usul-u İnşâ	Hesab-ı Mükemmel	Hendese	Felekiyat	Fransızca
Derslere tahsis olunan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	40
İktisab buyurdukları kıymetler ve bulundukları dereceler	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	41 A'la (İyi)	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	42 A'la (İyi)	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	44 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	40 A'la (İyi)
Bir ay zarfında gördükleri bahisler	Ziyaret bahsine geldikleri	Huruf-u meşbehe bilfil bahsine gelmişlerdir	Mücadele-i nefis bahsine geldikleri	Nahviye-i inşâ kitabında tedris edildikleri	Tenasüb bahsinde bulundukları	Tatbikat-ı hesabıye gördükleri	Küre-i arzın hareketi bahsinde bulundukları	Mükâşeme tertibi suretiyle tercüme ve efal ile kelimatın tatbikatı

Bu not çizelgesine göre Şehzade Mehmed Selim Efendi'nin dersleri, bir önceki imtihan sonuçlarına benzer şekilde yüksek başarı ile değerlendirilmiştir. Derslerin büyük çoğunluğu "iyi" ve "çok iyi" derecelerle notlandırılmış, şehzadenin eğitimdeki başarısını pekiştirmiştir.

4.3. Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi (1878-1944)

Tablo 4: Mehmed Abdülkadir Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶⁰

Devletlü Necabetlü Abdülkadir Efendi Hazretleri								
Okunan Dersler	Kur'an-ı Kerim	Dürr-i Yekta	Talim-i Farsî	Talim-i Tarih-i İslam	İmlâ	Hesap	Coğrafya	Fransızca
Derslere tahsis olunan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	45
İktisab buyurdukları kıymetler ve bulundukları dereceler	45 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	33 Karibü'l-a'la (İyiye yakın)	40 A'la (İyi)	44 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	41 A'la (İyi)	33 Karibü'l-a'la (İyiye yakın)	42 A'la (İyi)	42 A'la (İyi)
Bir ay zarfında gördükleri bahisler	Kur'an-ı Kerim'i güzel okumakta	İrade-i cüz'ıye tahsine geldikleri	Birinci bab hitâm bulduğu	Talim-i İslam ibaresini güzel okumakta oldukları	Türkçe kelimeleri hatasız yazabildikleri	Kesir-i adi bahsinde bulundukları	Avrupa kıtasının ahvalı-tabiyesi	İbare kıraatıyla Fransızca'dan ziyade müstakmil kelimelerle mukaleme

⁵⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perâkende Maârif Nezâreti Marûzâtı* [Y.PRK.MF.], 2/78.

⁶⁰ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25.

Sultan II. Abdülhamit'in oğlu ve Şehzade Mehmet Selim Efendi'nin kardeşi olan Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi, 17 Şubat 1893 tarihinde yapılan imtihanlarda başarılı bir performans sergilemiştir. Alınan notlar, şehzadenin eğitimdeki ilerlemesini ve derslere olan yatkınlığını göstermektedir. Tablo 4'te verilen notlar, şehzadenin akademik başarısını daha ayrıntılı bir şekilde incelememize olanak tanımaktadır.

Notların 45 puan üzerinden değerlendirildiği çizelgede, Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi'nin okuduğu derslerin hem dini ilimleri hem de diğer ilimleri kapsadığı görülmektedir. Bu dersler arasında yer alan Dürr-i Yekta, bir ilmiyal kitabı olup, şehzadenin dini bilgiye olan ilgisini yansıtmaktadır. Ancak Dürr-i Yekta ve hesap derslerinde aldığı notların, iyiye yakın orta derece olması dikkat çekmektedir. Bu, şehzadenin bu derslerde daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyduğunu gösterebilir. Diğer derslerde ise şehzade iyi ve çok iyi dereceleri alarak genel olarak yüksek bir performans sergilemiştir. Üç ay sonra yapılan 17 Mayıs 1893 tarihli sonraki imtihan sonuçları, Şehzade Abdülkadir Efendi'nin eğitimdeki gelişimini daha ayrıntılı şekilde ortaya koyacaktır. Tablo 5'te verilen notlar, bu ilerlemenin izlenmesine olanak tanımaktadır.

Tablo 5: Mehmed Abdülkadir Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶¹

Devletli Necabetli Abdülkadir Efendi Hazretleri								
Okunan Dersler	Kur'an-ı Kerim	Dürr-i Yekta	İmla-i Osmani	Tarih-i İslam	Hesab-ı Mükemmel	Talim-i Farsî	Coğrafya	Fransızca
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	45
bu yurdunkı kıymetler ve bulundukları dereceler	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	41 A'la (İyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	41 A'la (İyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	39 A'la (İyi)	40 A'la (İyi)	39 A'la (İyi)
Bir ay zarfında görüldükleri bahisler	Sure-i Kehf geldiği ve gützel kıraat eylemekte oldukları	Terk-i salah bahsine gelmişlerdir	Tasvir-i ahlak nam kıaptan kelimat-ı müsta'mele ve manaları gösterilmektedir	Kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde bulundukları	Kesri adi ve ahasri bahsini edman eyledikleri	Ezber tarikiyle bab-ı rabia geldikleri	Avrupa kıtasının boğazlarına geldikleri	İbare kıraatiyle beraber kelimat hatimle ezberlettiği

Bu imtihan sonuçlarına göre Şehzade Mehmed Abdülkadir Efendi'nin önceki imtihanlarda iyiye yakın derecede olan ders notlarını yükselttiği ve diğer derslerle aynı derecede, yani iyi ve çok iyi seviyesine getirdiği görülmektedir. Bu durum, şehzadenin eğitimdeki başarısını artırma çabalarını ve ilerlemesini gösteren önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

4.4. Şehzade İbrahim Tevfik Efendi (1874-1931)

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmayan oğullarından Mehmet Burhanettin Efendi'nin oğlu olan Şehzade, 17 Şubat 1893 tarihinde yapılan imtihanlar

⁶¹ BOA, Y. PRK. MF, 2/78.

sonucunda aldığı notlarla eğitimdeki durumunu göstermektedir. Tablo 6'da yer alan notlar, şehzadenin derslere gösterdiği ilgi ve akademik başarısını yansıtmaktadır. Bu imtihan sonuçları, şehzadenin eğitimdeki güçlü ve zayıf yönlerinin anlaşılmasına imkân tanımaktadır.

Tablo 6: İbrahim Tevfik Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶²

Devletlü Necabetlü İbrahim Tevfik Efendi Hazretleri									
Okunan Dersler	Mecmâ'ü'l Âdâb	Dürr-i Yekta	Pend-i Attâ	Sarf-ı Arabî	Hesap	Hendese	İmla	Coğrafya	Fransızca
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	45	45
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceler	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	30 Evsat (Orta)	44 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	42 A'lâ (İyi)	33 Karibü'l-a'la (İyiye yakın)	41 A'lâ (İyi)	43 Aliyyü'l-a'la (Çok iyi)	40 A'lâ (İyi)	33 Karibü'l-a'la (İyiye yakın)
Bir ay zarfında görüldükleri bahisler	Mescide azimet edmenin adabı bahsine gelmiştir	Erkan-ı Salâh bahsine geldikleri	Nik-Bahtı bahsine gelmiştir	Ef'âl-i sahiha tasrifinde bulundukları	Kesr-i adi hitam bulundugu	Hatlar ile za'viyelerin muhtelif şekil ve miktarları bahsinde	Yanlışsızca yazabildikleri	Afrika kıtasının memleketleri taksimi bahsinde	Tatbikahtı ibare kıraati, mukaleme ve kıraat esnasında ef'al-i kıyasiyye ve gayri kıyasiyyenin tefrikleri

Şehzade İbrahim Tevfik Efendi, 17 Şubat 1893 tarihli imtihanında, dört dini ilimler ve beş diğer ilimler dersinden sınav olmuştur. Dürr-i Yekta, hesap ve Fransızca derslerinden 30 ve 33 puan alarak en zorlandığı derslerde güçlükle yaşadığı görülmektedir. Üç ay sonra yapılan 17 Mayıs 1893 imtihanı, şehzadenin bu zorlukları aşmak için gösterdiği ilerlemeyi gözler önüne serecektir.

Tablo 7: İbrahim Tevfik Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶³

Devletlü Necabetlü İbrahim Tevfik Efendi Hazretleri										
Okunan Dersler	Mecmâ'ü'l Âdâb	Dirri Yekta	Sarf-ı Arabî	Pend-i Attar	Usul-i İnşa	Tarih-i İslam	Hesab-ı Mükemmel	Hendese	Coğrafya	Fransızca
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	45	45	45
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceler	40 A'lâ (İyi)	40 A'lâ (İyi)	40 A'lâ (İyi)	45 A'liyyü'l-a'la (Çok iyi)	45 A'liyyü'l-a'la (Çok iyi)	39 A'lâ (İyi)	45 A'liyyü'l-a'la (Çok iyi)	45 A'liyyü'l-a'la (Çok iyi)	33 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	33 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)
Bir ay zarfında görüldükleri bahisler	Namazın adabı bahsine geldikleri	Namazın adabı bahsine bulundukları	Ef'al-i sahihanın tasviri bahsine bulundukları	Esbab-ı a'fiyet bahsine geldikleri	Nahv-i inşa kitabında tedris eylediği	Henüz bidayetinde olup mealî suretiyle tedris eylediği	Kesr-i adi ve ahşari bahisleri hitam bulduğu	Eşkal-i zukesrülhla	Afrika kıtasının ve ve sathî memleketleriyle miktarı nüfus ve dinleri	Mükaleme suretiyle tercüme ve ef'al ile kelimatın tatbiki

Bu çizelgeye göre, şehzadenin üç ay öncesine kadar aldığı derslerde bazı değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. İmla dersi çıkarılmış ve yerine Usul-i İnşa ve İslam Tarihi dersleri eklenmiştir. Genel olarak incelendiğinde, şehzadenin Fransızca derslerinde diğer derslere kıyasla daha zayıf olduğu görülmektedir.

⁶² BOA, Y. PRK. SGE, 5/25.

⁶³ BOA, Y. PRK. MF, 2/78.

Bu, şehzadenin Fransızca alanında ek bir çaba sarf etmesi gerektiğini ve bu dersin onun eğitiminde daha fazla zorluk teşkil ettiğini göstermektedir.

4.5. Şehzade Ahmet Efendi (1878-1944)

Tablo 8: Ahmet Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶⁴

Devletlü Necabetlü Ahmet Efendi Hazretleri								
Okunan Dersler	Kur'an-ı Kerim	İlmi-i Hal	Talimi-Farisi	Tarih-i İslam	İmla	Hesap	Coğrafya	Fransızca
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	45	45	45
İktisab buyurdukları kıymetler ve bulundukları dereceler	25 Evsat (Orta)	25 Evsat (Orta)	39 A'lâ (İyi)	33 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	35 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	31 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	36 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	36 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)
Bir ay zarfında görüldükleri bahisler	Muafiyetle okuyabildikleri	Mükellef kemisnelerin vaezaif-i meşruları bahsinde	Bab-ı evvel nihayetine geldikleri.	İbâresini oldukça okuyabildikleri	Telaffuza göre kelimeler terkip ettirildiği	Taksiminde bulundukları	Tarifat-ı coğrafya	İbare kıraatiyle Fransızca'da müstamel kelimelerin artırılması ve bunlarla küçük mükâlemeler

Sultan II. Abdülhamit'in oğlu olan Şehzade'nin, 17 Şubat 1893 tarihinde yapılan imtihanlar sonucunda aldığı notlar, onun eğitimdeki başarı seviyesini yansıtmaktadır. Tablo 8'de verilen notlar, şehzadenin derslere gösterdiği ilgiyi ve bu derslerdeki genel performansını ortaya koymaktadır.

Şehzade Ahmet Efendi'nin ders notları incelendiğinde, şimdiye kadar incelenen diğer şehzadelere kıyasla daha düşük bir başarı gösterdiği görülmektedir. Özellikle Kur'an ve ilmi-hal gibi dini ilimlerle ilgili derslerde aldığı düşük puanlar dikkat çekmektedir. Bu durum, şehzadenin bu derslerde daha fazla çaba harcaması gerektiğini ve dini eğitim alanında zorlandığını göstermektedir. Üç ay sonra yapılan 17 Mayıs 1893 tarihli imtihan sonuçları ise Tablo 9'da verilmiş olup, bu sonuçlar şehzadenin gelişim gösterip göstermediğini daha net bir şekilde ortaya koyacaktır.

⁶⁴ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25.

Tablo 9: Ahmet Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶⁵

Devletlü Necabetlü Ahmet Efendi Hazretleri							
Okunan Dersler	Kur'an-ı Kerim	İlmi-i Hal	İmla-i Osmani	Tarih-i İslam	Hesap	Talim-i Farişi	Fransızca
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	45	45
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceleri	35 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	32 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	31 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	35 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	35 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)	41 A'lâ (İyi)	37 Karibü'l-âlâ (İyiye yakın)
Bir ay zarfında gördükleri bahisler	Sure-i Ankebüt'a geldikleri	Haram bahsine geldikleri	Tasvir-i ahlak kitabından kelime-i musta'melerin imla ve manaları	Kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde bulundukları	Taksim bahsinde bulundukları	Ezber tarikiyle bâb-ı râbia geldikleri	İbare-i kıraatiyle beraber keîmat-ı musta'mele ezberlettirildiği

Bu seferki not çizelgesine göre, Şehzade Ahmet Efendi'nin Kur'an ve ilmiyal derslerindeki notlarını orta dereceden iyi dereceye yükseltmeyi başardığı görülmektedir. Ancak, diğer derslerine ait notlarının aynı derecelerde seyrettiği, yani önceki imtihanlardaki başarı seviyesinin korunmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, şehzadenin bazı derslerde ilerleme kaydettiğini ancak diğer derslerde aynı performansı devam ettirdiğini göstermektedir.

4.6. Şehzade Mehmed Burhanettin Efendi (1885-1949)

Sultan II. Abdülhamit'in oğullarından olan Şehzade, yapılan imtihan sonucunda yaklaşık 8 yaşında iken aldığı notlarla erken yaşta elde ettiği başarıyı göstermektedir. Tablo 10'da yer alan notlar, şehzadenin eğitime olan ilgisini ve bu yaştaki performansını yansıtmaktadır. Bu sonuçlar, onun eğitimdeki temel yetkinliklerini ve gelecekteki gelişim potansiyelini gözler önüne sermektedir.

Tablo 10: Mehmed Burhanettin Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶⁶

Devletlü Necabetlü Mehmet Burhanettin Efendi Hazretleri						
Okunan Dersler	Kur'an-ı Kerim	Talimi Kıraat Rakam Hattı	Esami-i Osmaniye ve İmla Kıraat ve Ezber	Hesap Zihni Tadat ve Terlim	İdman-ı Zihin Kıraat ve Ezber	Hüsn-i Hat
Derslere tahsis olan numaralar	45	45	45	45	45	20
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceleri	43 Aliyy-ül-a'la (Çok iyi)	45 Aliyy-ül-a'la (Çok iyi)	41 A'lâ (İyi)	45 Aliyy-ül-a'la (Çok iyi)	44 Aliyy-ül-a'la (Çok iyi)	20 Aliyy-ül-a'la (Çok iyi)

⁶⁵ BOA, Y. PRK. MF, 2/78.

⁶⁶ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25.

1. Bir ay müddet tedrisiyede: Kuran-ı Kerim yirmi dördüncü cüz-i şerifinden üç sayfa okudukları.
2. Bir ay müddet tedrisiyede: Oku namındaki risaleyi ahlaktan yedi bahis ve altı sayfa okudukları.
3. Bir ay müddet tedrisiyede: Esmâ-i Osmaniye'den doksan dokuz ismi kıraat ve bir vazife-i ezber eyledikleri.
4. Bir ay müddet tedrisiyede: Ahaddan miete elfe kadar ta'dad ve terkin eyledikleri.
5. Bir ay müddet tedrisiyede: İdmani zihinden nevi beşer ve hane üzerine üç sayfalık malûmat-ı mütenevvia belledikleri.
6. Bir ay müddet tedrisiyede: Yüz otuz iki satır karalama yazdıkları ve derece-i terkileri melfufen arz ve takdim kılınan hat desenlerinde meşhut buyurulacağı.

Bu not çizelgesine göre, Şehzade Mehmet Burhanettin Efendi'nin bir aylık eğitim sürecinde, sadece imla ve okuma derslerinde iyi derece almış olduğu, ancak diğer tüm derslerde çok iyi dereceye sahip olduğu görülmektedir. Bu, şehzadenin genel olarak güçlü bir akademik performans sergilediğini ve eğitimdeki başarısını kanıtlamaktadır. Üç ay sonra yapılan 27 Mayıs 1893 tarihli imtihan sonuçları, şehzadenin bu başarıyı sürdürüp sürdüremediğini daha ayrıntılı şekilde gösterecektir. Tablo 11'de yer alan notlar, bu gelişmenin izlenmesine imkân tanımaktadır.

Tablo 11: Mehmet Burhanettin Efendi'nin İmtihan Cetveli.⁶⁷

Devletlü Necabetlü Abdülmecit Efendi Hazretleri						
Okunan Dersler	Kuran-ı Kerim	İlmihal	Risale-i Ahlak	Tuhfetü's-Şahane	Arabî Emsile	Hüsni Sülûs ve Nesih
Derslere tahsis olunan numaralar	10	10	10	10	10	10
İktisab buyurdıkları kıymetler ve bulundukları dereceler	9	7	4	7	5	8

1. Kuran-ı Kerim: Bir ay zarfında 23. Cüz-i şerifeden yirmi iki sahife okudukları. Talim-i Kıraat ve İmla: (Hazine-i Tedrisat) namındaki kitaptan on sekiz sahife kıraat ile mefhumu bildikleri.

⁶⁷ BOA, Y. PRK. MF, 2/78.

2. İlmihal: Yedi sahifede on beş adet sual ve cevap okudukları.
3. Risale-i Ahlak: İki sahifelik malumat ve nesayih-i mütenevvia bildikleri.
4. 205 satır karalama yazdıkları ve derece-i terakkileri melfufen takdim-i atabe-i ulya-yı hümayunları kılınan hatt-ı destlerinde tenzilen şumulü'l-hata-i Şehinşahileri buyurulacağı.

Görüldüğü üzere okunan ders sayısının azalmış olmasıyla birlikte Şehzade Mehmed Burhanettin Efendi'nin notlarının genel olarak orta ve iyi derecelerde seyretmeye devam ettiği gözlemlenmektedir. Bu durum, şehzadenin eğitimdeki performansının bazı derslerde istikrarlı bir şekilde devam ettiğini, ancak diğer alanlarda daha fazla gelişime ihtiyaç duyabileceğini göstermektedir.

4.7. Bulguların Analizi

Osmanlı İmparatorluğu'nda sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde uygulanan din eğitimi, öğrencilerin temel dini bilgi ve becerileri kazanmalarını amaçlayan düzenli bir yapıya dayanıyordu. Eğitim, dönemin gereksinimlerine uygun olarak şekillendirilmekte idi. Bu bağlamda eğitim sistemi, *1847 Tarihli Kararname*, *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile II. Meşrutiyet döneminde yapılan reformlar çerçevesinde içerik ve yöntem açısından yeniden yapılandırılmıştır. Ülke genelinde sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde eğitim gören çocuklara yönelik programlar daha temel seviyede idi. Sıbyan mekteplerinde öğrencilere Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Elifba, İlmihal, Namaz eğitimi ve dini risaleler öğretilirdi. Bu dersler, çocukların ibadet bilgilerini öğrenmelerine ve temel dini beceriler edinmelerine olanak sağlardı. Rüşdiye mekteplerinde ise eğitim daha ileri bir düzeye taşınarak Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Diniyye, Fıkıh, Siyer, Ahlak ve Adab-ı Muaşeret gibi dersler müfredata dâhil edilir ve öğrencilere Arapça ile Farsça dil eğitimi verilirdi.

Şehzadelerin genel eğitim programı içerisinde din eğitiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Not çizelgelerinde yer alan derslerin hemen yarısı din eğitimine yönelik derslerden oluşmakta olup geriye kalan dersler ise diğer ilim dallarına aittir. Kuran-ı Kerim, İlmihal, Risale-i Ahlak, Tuhfetü's Şahane, Arabi Emsile, Mecma'ül Adab, Pend-i Attar, Sarf-ı Arabi, Nahv-i Arabi, Dürr-i Yekta, Talim-i Tarih-i İslam din eğitiminde yer alan başlıca derslerdir. İçerik olarak Kur'an-ı Kerimi düzgün okuma, ilmihal ve ahlak derslerine ağırlık verildiği görülmektedir.

Kur'an-ı Kerimi güzel okumak ve ezber yapmak şehzade eğitimindeki en önemli derstir. Öyle ki şehzadeler küçük yaşta bu şekilde Kur'an ile tanışır

sonrasında diğer dersleri yavaş yavaş okumaya başlamaktadır. Şehzadelerin din eğitimine ilgileri ve diğer derslere kıyasla bu derslerdeki başarılarına bakıldığında Şehzade Ahmet Efendi hariç diğer şehzadelerin derslerinde genel olarak iyi ve pekiyi şeklinde dereceler aldıkları söylenebilir. Dini dersler ile diğer derslerin dereceleri arasında zaman zaman farklar olsa da bu fark çok belirgin biçimde değildir. Ancak Şehzade Ahmet Efendi, tüm şehzadeler içerisinde en kötü notlara sahip şehzadedir. Ve yine dini dersler ile diğer ilimlere ait dersler arasında çok fark bulunmamaktadır.

Şehzade eğitiminde hocaların seçimi dönemlere göre farklılık göstermiştir. Önceleri sarayda özel hocalar eşliğinde çalışan şehzadeler, sonrasında halk ile aynı okullara gidip aynı hocalardan ders almaya başlamıştır. Sonrasında tekrar bazı özel hocalar ile beraber çalıştıklarını görmekteyiz. Hocalar tüm dersler için bir tam puan belirlemiş ve şehzadelerin ilgili derslerden hangi puanları aldıklarını çizelgeler ile göstermişlerdir. Bu çizelgelerde şehzadelerin aldıkları puanların, derse ait tam puana göre hangi dereceye denk geldiği ile ilgili dönemde okutulan derste hangi aşamaya geldikleri gibi bilgiler de yer almaktadır.

Yaşı küçük olan şehzadelerin okudukları derslerin tamamı ya da tamamına yakını Kur'an, ahlak, ilmihal gibi dini temelli derslerdir. Ancak şehzadelerin yaşları büyüdükçe ve anlama düzeyleri arttıkça Kur'an, ahlak, ilmihal gibi derslerin biraz daha ayrıntılı halleri olan Mecmâ'ül Âdâb, Pend-i Attar, Dürr-i Yekta, Tarih-i İslam dersleri gibi dersleri okumaktadırlar. Ayrıca yine yaşları büyüdükçe Hesap, Hendese, Felekiyat, Fransızca gibi dini ilimler haricindeki dersleri de görmektedirler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzadeler ve sıradan halkın çocuklarının din eğitiminde içerik ve yöntem açısından belirgin farklılıklar bulunmaktaydı. Şehzadeler, devlet yönetimine hazırlanmak amacıyla daha özel ve kapsamlı bir eğitim alırken, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Fıkıh, Siyer, Ulûm-u Diniyye gibi dini derslerin yanı sıra Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi ve Fransızca gibi dillerde ileri düzeyde eğitim görürlerdi. Buna karşılık sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde halk çocuklarına temel düzeyde din eğitimi veriliyordu. Sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Elifba, İlmihal ve dini risaleler, rüşdiyelerde ise daha ileri düzeyde Kur'an, Fıkıh, Siyer ve Ahlak dersleriyle birlikte dil eğitimi bulunuyordu. Şehzadelerin eğitimi bireyselleştirilmiş ve derinlikliken, diğer aynı yaş grubu çocukların eğitimi geniş kitlelere yönelik temel bilgilerle sınırlıydı. Bu durum, şehzadelerin yöneticilik rolü ile halkın genel dini eğitimi arasındaki ayrımı yansıtmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde şehzadelerin din eğitimine ilişkin uygulamaların yalnızca dini bilgi aktarımına değil, aynı zamanda ahlaki ve etik değerlerin kazandırılmasına yönelik bütüncül bir çaba içerdiğini ortaya koymaktadır. İncelenen arşiv belgeleri ve imtihan not cetvelleri, şehzadelerin aldıkları dini derslerin (örneğin, Kur'an-ı Kerim'in doğru okunması, İlmihal, Risale-i Ahlak, Dürr-i Yekta, Pend-i Attar ve Tarih-i İslam gibi) yönetim ve liderlik vasıflarının oluşumunda merkezi bir rol oynadığını göstermektedir.

Bilhassa ekberiyet ve kafes uygulamaları gibi yöntemlerin, hem eğitimin sürekliliğini sağlama hem de hanedan içindeki güç dengelerini düzenleme amacı taşıdığı; bu sayede genç şehzadelerin hem bireysel gelişimleri hem de devlet yönetimine hazır hale getirilmeleri mümkün kılınmıştır. Elde edilen bulgular, dini ilimlerin sistematik olarak pekiştirilmesinin, şehzadelerin teknik, idari ve manevi yönleriyle donatılmasında belirleyici olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra dönemler arası reformların etkisi, din eğitiminin içeriğinde ve öğretim yöntemlerinde gözle görülür farklılıklar oluşturmuş; bu da Osmanlı şehzade eğitim modelinin zaman içinde evrildiğini ortaya koymuştur.

Sonuç itibarıyla Osmanlı şehzade eğitimi, devletin en üst kademelerinde görev yapacak liderlerin yetiştirilmesinde dini ve etik temellerin vazgeçilmez bir bileşen olduğunu kanıtlamaktadır. Bu çok katmanlı eğitim modeli, tarihsel bir perspektif sunarak günümüz eğitim sistemlerinde interdisipliner öğrenme, eşitlik ve kapsayıcılık ilkelerinin benimsenmesine ışık tutabilir. Makalenin bulguları, geçmişteki uygulamaların çağdaş eğitim yaklaşımlarına ilham verebilecek değerli referanslar sunduğunu göstermektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı / Author Contribution Statement

Makalede Yazar Katkılarının Yüzdesi (Percentage of Author Contributions in the Article)	Sorumlu Yazar (Responsible Author)	Katkı Sunan Yazar (Contributor Author)
Çalışmanın Tasarlanması Conceiving the Study	%55	%45
Veri Toplanması Data Collection	%50	%50
Veri Analizi Data Analysis	%60	%40
Makalenin Yazımı Writing the Article	%50	%50
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%90	%10

Kaynakça | References

- Akyıldız, Ali. *Yusuf İzzettin İkbâl İdhar İntihar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Akyüz, Yahya. *Türk eğitim tarihi MÖ 1000-MS 2007*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2021.
- Alderson, Anthony Dolphin. *Osmanlı Hanedanının Yapısı*. çev. Şefaettin Severcan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Ali Vasıb Efendi. *Bir Şehzadenin Hâtırâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İştiklerim*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Âşık Paşazâde. *Osmanoğullarının Tarihi Tevârih-i Âl-i Osmân*. haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, İstanbul: Koç Kitaplığı, 2003.
- Baltacı, Cahit. *15.-16. Asırlar Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Başkutlu, Salih. “Kafesten Temsiliyete Osmanlı Devleti’nde Veliahtlık Kurumu”. *Tarih Kritik Dergisi* 6/2 (Nisan 2020), 162-172.
- Beydilli, Kemal. “Mahmud II”. *DİA C. XXVII* (2003), 352-357.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Fuad Türkgeldi Evrakı [HSD.AFT.]*, 6/113.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT.]*, 487/23880.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye [İ.DH.]*, 1148/89544.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dosya Usulü [İ.DUİT.]*, 4/86.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE.]*, 72/131.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK.]*, 39/81.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perâkende Maârif Nezâreti Marûzâtı [Y.PRK.MF.]*, 2/78.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı [Y.PRK.SGE.]*, 1/55.
- Demir, Abdullah. “Osmanlı Hukukunda Devletin Yapısı”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016), 1–19.
- Demirel, Fatih. “II. Meşrutiyet’ten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretimler: Sultâniler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (2012), 339-358.

- Ekiz, Durmuş. *Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metodlarına Giriş: Nitel, Nicel ve Eleştirel Kuram Metodolojileri*. İstanbul: Anı Yayıncılık, 2003.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında: Hanedan, Devlet ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. C. III, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- Eroğlu, Haldun. "Şehzade". *DİA XXXVIII* (2010), 480-483.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacüt'te-Tevarih*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*. çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Kronik Kitapçılık, 2019.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Kayadibi, Fahri. "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 8 (2003), 1-18.
- Kaytaz, Fatma. "Erken Dönem Osmanlı Tarih Metinlerine Göre Osman Gazi'nin Orhan Gazi'ye Nasihatleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7, 147-163.
- Kılıç, Hulusi. "Ebü'l-Bekâ el-Kefevî". *DİA C. X* (1994), 298.
- Kırpık, Cevdet. *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*. Ötüken Neşriyat, 2016.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Kutay, Cemal. *Avrupa'da Sultan Aziz*. İstanbul: Posta Kutusu Yayınları, 1977.
- Küçük, Cevdet. "Abdülhamid II". *DİA C. I* (1988), 216-224.
- Küskü, Fırat, "Şehzadegân Mektebi" *Türk Maarif Ansiklopedisi C.6* (2024), Türkiye Maarif Vakfı- Türkiye Bilimler Akademisi, 25-27.

- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kırıatlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaylı, İlber. *Türklerin Altın Çağı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Öktem, Ülker. "Osmanlı Medreselerinde Felsefe". Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 15/15 (2004), 271-288.
- Özcan, Abdulkadir. *II. Mahmud'un Memleket Gezileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayının Son Günleri*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006.
- Tahsin Paşa. *Abdülhamit - Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2021.
- Taş, Kenan Ziya. *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*. İstanbul: Kardelen Kitabevi, 1998.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Saray ve Ötesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ünüvar, Safiye. *Saray Hatıralarım*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Ali – Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Yurdakul, İlhami. "Şehzade Eğitimi", *Türk Maarif Ansiklopedisi C. 6* (2024), Türkiye Maarif Vakfı-Türkiye Bilimler Akademisi, 23-25.
- Yurtbilir, Mustafa Murat. "19. Yüzyıl Avrupa Diplomasisi içinde Oryantal Yer Arayışlar: Sultan Abdülaziz'in 1867 Avrupa Gezisine Bir Bakış". *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2024), 129-160.